

Några kommentarer till Ett jubileumsnummer av Socialmedicinsk tidskrift 100 år

Socialmedicinsk tidskrift (SMT) har givits ut sedan år 1924 och är en tidskrift med flervetenskaplig inriktning och ett brett ämnesområde i korsningen mellan socialtjänst, socialförsäkringar, folkhälsa och hälso- och sjukvård (1). SMT:s artiklar finns från januari 2024 på en ny portal på Kungliga Biblioteket, KB, i Stockholm, (<https://publicera.kb.se/smt>). Jubileumsnumret firades med ett boksläpp den 31 januari 2025 på Ersta Konferens. Här återges introduktionstalet, lite utvidgat, från den samlingen.

Avsikten här är att ge en bild av några tankar runt framväxten av jubileumsnumret.

1. Varför framsidesbilden ”Sanningen som kommer ur brunnen” målad av Jean-Léon Gérôme, 1896.

2. Vem var Paulo Freire och varför tankar från denne Brasilianske pedagog och filosof som styrning av innehållet i jubileumsbokens artiklar.

3. Med inspiration från Lennart Köhler:s artikel *Den folkhälsovetenskapliga synvändan* utvecklas dessa synvänder (2).

1. Om sanningen och lögnen

Enligt en legend från 1800-talet möts Sanningen och Lögnen en dag. Lögnen säger till Sanningen: ”Det är en fantastisk dag idag”! Sanningen tittar upp mot skyarna och suckar, för dagen var verkligen vacker. De tillbringar mycket tid tillsammans och kommer till slut till en brunn. Lögnen säger till Sanningen: ”Vattnet är väldigt skönt, låt oss ta ett bad tillsammans!” Sanningen, återigen misstänksam, testar vattnet och upptäcker att det verkligen är väldigt trevligt. De klär av sig och börjar bada. Plötsligt kommer Lögnen upp ur vattnet, tar på sig Sanningens kläder och springer iväg. Den rasande Sanningen kommer upp ur brunnen och springer omkring överallt för att hitta Lögnen och för att få tillbaka sina kläder. Världen, som ser Sanningen naken, vänder bort blicken med förakt och ilska. Den stackars Sanningen återvänder till brunnen och försvinner för alltid, gömmer sig där i skam. Sedan dess färdas Lögnen jorden runt, klädd till Sanningen, och tillfredsställer samhällets behov, eftersom världen i alla fall inte har någon önskan alls att möta den nakna Sanningen.

Sedan Donald Trump igen blev USA:s president har han satt det skamlösa ljugandet i system. Alex Schulman formulerade i DN: ”När Donald Trump ljög

om folkmassan 2017 klev vi in i lögnens tid.” ”Allt tyder på att Donald Trump kommer att utnyttja makten maximalt för att driva igenom sin agenda. Den som inte tar hans hämndlystna politik på allvar har inget lärt av den förra mandatperioden”, skriver Erik Åsard måndagen 20 januari 2025 i DN. Motståndarna ska straffas, papperslösa immigranter deporteras och opålitliga statstjänstemän utrensas. På Trumpspråk kallas det för ”hämndens politik”, och hans kärnväljare älskar det. Och som ni vet så har besluten redan fattats om att lämna Parisavtalet och att lämna WHO.

Det är svart ironi att Trump återvaldes samtidigt som 100-åringen Carter gick ur tiden. För de knappt 50 procent av väljarna som röstade på Trump spelade lögnerna mindre roll än missnöjet med ekonomin och migrationspolitiken. Hellre en auktoritär, brottsdömd narcissist som lovar att stoppa prishöjningarna och invandrarna än en aldrig så kompetent kvinna.

”Den förra presidentperioden inleddes med en lögn och avslutades med en lögn. Den inledande lögnen var så absurd och så uppenbart driven av barnslig fåfänga”, skriver Åsa Wikfors, professor i teoretisk filosofi vid Stockholms Universitet, ”att den mest framstod som ett skämt. Trump hävdade att ceremonin aldrig haft så stor publik. Det var en brytpunkt. Sedan dess har en lögn kunnat upprepas så många gånger att den till slut blir sann. Den s.k. Illusoriska sanningseffekten. Det hela kryddades med att Trumps medarbetare lät sig förnedras genom att rusa till hans försvar. Kelly Anne Conway, Trumps talesperson, hanterade situationen genom hitta på ett nytt begrepp: alternativa fakta. Där började lögnens tid!”

2. Om Paulo Freire

I jubileumsnummer har vi använt Paulo Freires tänkande där han säger att vår roll under vår stund på jorden är att förändra världen. Samma tänkande som återfinns när socialmedicin definierades som akademiskt ämne år 1948: ”Alla strävanden att genom ändring av dessa faktorer (determinanter/ orsaker för vår hälsa) förbättra individens och gruppens hälsotillstånd räknas sålunda hit”. Men numret är också framtaget med syfte att försöka spegla vilken roll tidskriften ville ha och har haft vid framväxten av välfärdsstaten under de senaste 100 åren. Liksom den roll vi vill ha framgent för att sätta stopp för nedmonteringen av den svenska välfärdsstaten.

Idén hämtad från Freire i jubileumsnumret är att beskriva historien, lära av historien, analysera dagens situation och förhoppningsvis kunna ge några förslag för att forma en bättre framtid. Att se, analysera och agera! Praktiskt har det inneburit att artiklarna som presenteras finns under tre rubriker i tre delar i jubileumsboken: I Socialpolitik och Socialmedicin; II Utveckling de senaste 50 åren; III Framtida utmaningar.

Paulo Freire (f.1921- d.1997) som skulle år 2021 fyllt 100 år. De förtrycktas pedagogik som befriar till handling, Paulo Freire 100 år är rubriken från en tidigare ledare i SMT (4). I den ledaren diskuteras vad kan vi lära av honom när vi diskuterar utbildning om förtryck och våld i nära relationer? Freire utvecklade en metod som befriar till handling även när de förtrycktas tankar är internaliserade. I biografier om pedagogik har han internationellt närmast en ikonisk status och borde ha samma bäring som Jean Piaget.

Freire arbetade för dem utan röst i samhället och blev en del av det som kallas kritisk pedagogik. Han är mest känd för sin bok *De förtrycktas pedagogik* som skrevs 1968 (3). Den anses som ett centralt verk inom den kritiska pedagogiken. Den publicerades på svenska 1972 från en engelsk förlaga. År 2021 har den kommit ut i nyöversättning direkt från det portugisiska originalet. Freire växte upp i ett fattigt Brasilien i början av 1900-talet. Han kom från en medelklassfamilj, men hade under barndomens depressionsår i Brasilien upplevt fattigdom och hunger. Under 1960-talet första år ledde han ett omfattande alfabetiseringsprojekt bland sockerrörsarbetare i nordöstra Brasilien (4). Framgångarna för projektet medförde att en nationell plan för läskunnighet startade. Freires arbete mot fattigdom, svält och analfabetism upplevdes dock som ett hot för det totalitära samhället i Brasilien. När man blev läs- och skrivkundig så fick man också rösträtt. Projektet fick ett abrupt slut i och med militärkuppen 1964. Freire fängslades som landsförrädare. Efter sin frigivning levde han flera år i exil i Chile där han fortsatte sitt arbete med alfabetiseringen bland jordlösa lantarbetare. Det var under den chilenska exilen som *De förtrycktas pedagogik* skrevs. När Salvador Allende dödades i militärkuppen i Chile 1973 flydde Freire via USA till Europa, där blev han pedagogisk rådgivare vid Kyrkornas världsråd i Genève. Han återvände till Brasilien med amnesti 1979 och blev kommunal utbildningssekreterare i Sao Paulo 1989. Han medverkade i uppbygganden av alfabetisering i flera afrikanska länder och nominerades till hedersdoktor vid 28 universitet. Han avled i en infarkt 1997.

Under 1970- och 1980-talen besökte Freire Sverige ett flertal gånger i samband med seminarier, och olika planeringsmöten i organisationer, myndigheter, universitet och högskolor. Han fick betydelse för framför allt vuxenutbildningens utveckling i Sverige. Vid avdelningen för pedagogik och vuxnas lärande (PVL) vid Linköpings universitet finns både en av världens största vuxenpedagogiska forskningsmiljöer och Sveriges enda utbildning till folkhögskollärare. Med en yrkesdidaktisk inriktning som omfattar såväl ungdomars som vuxnas lärande i yrkesutbildning. Mimer, som är ett nationellt nätverk och program för folkbildningsforskning har också sitt säte vid avdelningen.

Lite om Freires tankevärld finns också i utbildningsradions serie *Bildningsbyrån – Tänka mot strömmen*. Freire hade en kristen-humanistisk människosyn till

grund för sitt arbete och dess grundtes var att de fattiga inte skulle matas med den rika världens kunskaper, utan ges möjlighet att själv komma till medvetenhet och erövra sin värld. Engagerade pedagoger, som i relation och dialog med de fattiga vägledde dem mot förståelse av sin situation och därmed frigörelse och medveten handling var viktiga för att erövra denna medvetenhet.

Freire sa att ingen lär ut någonting till någon annan, men samtidigt att människor inte lär sig själva. ”Människor utbildar sig genom varandra med hjälp av världen” skrev han. Det hör ihop med en fundamental princip för Freire: att eleven, läs- och skrivkunnig eller ej, tar med sig en kultur till skolan som varken är bättre eller sämre än lärarens. I klassrummet lär sig båda av varandra. Dialogen som process sker över de sociala skillnaderna mellan pedagogen och elever; den är förutsättningen för att pedagogen skall gå i skola hos eleven, liksom för att hen skall kunna hjälpa eleven att reflektera kritiskt över sin egen situation.

Att undervisningssituationen förmår tillvarata den kunskap som ligger i elevernas egna erfarenheter av fattigdom och förtryck är en absolut förutsättning för att pedagogikens befriande potential skall kunna förverkligas. Värdesättandet av elevens kultur är nyckeln till processen av den ökade medvetenheten som Freire rekommenderar, och är kärnan av dennes alfabetiseringsmetod som inledningsvis grundades för vuxna.

I ett av de seminarier om Freires pedagogik i Ljungkile som jag deltog i under 1980-talet mötte jag några latinamerikanska museologer. De förklarade att de arbetade och forskade om muséers roll i våra samhällen. De berättade att de lärde av historien, analyserade nutiden och på basen av detta gav förslag på hur man skulle forma framtiden i sina länder. Det fick mig att inse vad medvetenhetsskapande – det som kom att kallas ”medvetandegörande” – innebar.

Det strök under både den personliga kunskapsprocessen (se, benämna, handla) och den kollektiva kontextualiseringen; att sätta in lärandet i sitt samhälleliga (och politiska) sammanhang. Den medvetna handlingen (praxis) att forma det framtida samhället byggde på den medvetenhetsprocess som lärandet innebar.

Den här människosynen påverkade mig när jag som ung medicinstudent skulle göra en ”social-medicinsk utredning” av en person som arbetat som isolerare och exponerats för asbest på dåvarande Kockums varv i Malmö. Vi träffades i början av 1970-talet. Han berättade om artiklar i tidskriften *Metallarbetaren* från 1950-talet som beskrev konsekvenser av asbestexponering. När jag då kollade med arbetarskyddsstyrelsen hade de ingen kunskap om asbest och dess farlighet. Teckomatorps skandalen kom många år senare. En devis som formades av den här upplevelsen blev *Den som bär skon är den som bäst vet var den klämmer*. Du får styras av att det patienten berättar i tilltro och tillit. Freires tänkande blev avgörande för mitt sätt att bemöta patienter.

3. Om Synvänder

Folkhälsovetenskap är ett tvärvetenskapligt ämne som studerar och systematiserar kunskap om hur olika faktorer påverkar utveckling och fördelning av hälsan i befolkningen. Det kan exempelvis handla om miljö, livsvillkor, levnadsvanor, samhällsstrukturer och hälso- och sjukvårdens organisation och sätt att arbeta. Fokus ligger på att minska klyftorna i hälsa mellan olika grupper i samhället. Folkhälsoarbete kan bedrivas på många olika arenor och handlar om att främja hälsa och förebygga sjukdomar och skador i hela befolkningen. I folkhälsovetenskapen ingår också att planera, genomföra och utvärdera hälsofrämjande och förebyggande insatser på befolkningsnivå.

I en artikel i jubileumsboken låter oss Lennart Köhler möta ett spännande begrepp *Mina folkhälsovetenskapliga synvänder*. Med synvänder menas att man vid enstaka tillfällen under sitt liv kommer att möta ett oväntat budskap som får en att stanna upp och ifrågasätta det man tidigare tagit för sanning. Lennart lyfter tre sådana synvänder. Det första handlar om bristen på enzymet laktas som gör att flertalet inte kan bryta ned laktosen i mjölk. Vissa befolkningar, som majoriteten i Norden bibehåller genom en genetisk avvikelse sin laktasproduktion. Vad är normalt och onormalt? Den andra synvändern kom när Lennart mötte Thomas McKeown och hans bok publicerad 1976; *The Role of Medicine. Dream, Mirage or Nemesis*. I den boken påvisas att den ekonomiska och sociala utvecklingen var huvudorsaken i skillnaden i folkhälsa och att medicinens roll är i stort marginell. Den synvändern delar jag med Lennart. Den tredje synvändern som han diskuterar är salutogenesbegreppet som presenterades av Aron Antonovsky. En viktig utgångspunkt för Hälsofrämjande och som utgår från människans resurser och inte bara risker.

Den existentiella synvändern, vårt Hopp

Hoppet har två vackra döttrar i världen. Förnuftet och Modet. Förnuftet, så att det som inte bör ske inte sker, och Mod så att det som bör ske kan ske. Augustinus, filosof och kyrkofader (354-430). Klimat- och miljökrisen är det största hotet mänskligheten stått inför. Klimat-krisen är endast ett symptom på en större hållbarhetskris. Men, för att lösa problemen måste vi först förstå dem, och Greta Thunberg har i sin *Klimatboken* tillfrågat ett stort antal forskare, experter, aktivister och författare om att bidra med sin expertis och beskriva allt från smältande glaciärer till ekonomi (5). Hon skriver också ”Just nu är många i ett desperat behov av hopp. Men, vad är egentligen hopp? Hopp för vem? Hopp för dem av oss som skapat det här problemet, eller för dem som redan lider av dess konsekvenser?”

I SMT nummer 3 år 2019 publicerade vi i socialmedicinsk tidskrift ett temanummer med rubriken *Klimatkrisen och behovet av nya berättelser* (6). Utgångspunkten var att Socialmedicin som akademiskt ämne handlar om att klargöra faktorer som påverkar folkhälsan, men också att medverka i förändringsarbete som påverkar dessa faktorer. Temanumret syftade till att lyfta fram möjligheter att påverka ”klimatkrisen” och inge hopp om förändring. Det här diskuterades också i ett senare temanummer under rubriken *Global Warming, a Major Challenge for Health Promotion Research* (7).

Dåvarande ärkebiskop KG Hammar tog upp samma tema i en artikel rubricerad *Den existentiella synvändan* (8). Han säger: ”Vi kan alltså inte fortsätta som förut. Vi måste ändra vår konsumistiska livsstil som orsakar klimatförändringar som i sin tur hotar kommande generationers möjligheter att leva människovärdigt. Vi VET att vi måste göra något. Vi vet HUR vi ska göra det. Men VILL vi? Och om vi vill, VÅGAR vi? Om vi inte vill eller vågar, så är det ingen politisk fråga. Inte ens en teknisk fråga. Då är det en existentiell och andlig fråga”. Hammar avslutar med att ta upp vad hopp är och skriver:

”Men HOPP är något annat än välgrundad optimism! Hoppet ser möjligheterna. Och möjligheterna finns gömda I ETT NYTT SÄTT ATT TÄNKA om oss själva, om våra djupaste värderingar, om alla andra och allt annat, om oss själva och allt som finns som en del av något större.”

Stockholm i mars 2025

Bo J. A. Haglund

Chefredaktör för SMT och professor emeritus

Institutionen för Global Folkhälsa

Karolinska Institutet

Referenser

1. Publicera vid Kungliga Biblioteket, Stockholm, <https://publicera.kb.se/smt>
2. Köhler L. (2024) Den folkhälsovetenskapliga synvändan. <https://publicera.kb.se/smt/article/view/25603/30052>
3. Freire P. (2021). De förtrycktas pedagogik. Trinambai, Stockholm. ISBN 978-91-88226-12-9.
4. Haglund BJA. De förtrycktas pedagogik som befriar till handling. Paulo Freire 100 år. <https://publicera.kb.se/smt/article/view/44530/33568>
5. Thunberg G. Klimatboken (2022). ISBN 9789177956525
6. Klimatkrisen och behovet av nya berättelser (2019). <https://publicera.kb.se/smt/issue/view/TEM32019>
7. Haglund BJA (2020). Global Warming, a Major Challenge for Health Promotion Research in SMT Nordic Health Promotion Research. <https://publicera.kb.se/smt/article/view/38321/28214>
8. Hammar KG. (2019) Den existentiella synvändan. <https://publicera.kb.se/smt/article/view/38498>